Ι. Ν. ΔΑΜΠΑΣΗ

ΑΙ ΙΑΤΡΙΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ

Ὁ Σωκράτης (470-399 π.Χ.), φιλόσοφος καὶ διδάσκαλος τοῦ Πλάτωνος, ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἐπιστημῶν θεωρεῖται ὁ ἐνσωματώσας τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ἁπλοῦ λόγου ἔναντι τῶν νοητικῶν ὑπερβολῶν τῶν προγενεστέρων σοφῶν. Καίτοι δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἐπιστήμην, ἐν τούτοις καταλέγεται μεταξὺ τῶν ὀλίγων συντελεσάντων εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτης. Ὁ τρόπος τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ διὰ τῆς ἐμμονῆς πρὸς σαφεῖς ὁρισμούς, τῆς συνεχοῦς πάλης κατὰ τῆς ἀσαφείας, τῆς βαθείας αἰσθήσεως τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς λελογισμένης ἀμφιβολίας τοῦ ἀρνουμένου νὰ δεχθῇ τὸ μὴ ἀποδειχθὲν παρεσκεύασε τὸ ἔδαφος τῆς προόδου τῆς μεθόδου τῆς ἐπαγωγοῦ ἐπιστήμης [1].

Κατὰ τὴν σύγχρονον ἱστορίαν τῆς ἰατρικῆς ὁ Σωκράτης δὲν ἦτο ἐπαγγελματίας ἰατρός, ἀλλὰ φιλόσοφος, ἀνεξάρτητος διανοούμενος, πρωταγωνιστὴς τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν ἰατρικὴν ἀφορᾷ μᾶλλον εἰς τὴν ἠθικὴν ἄποψιν παρὰ εἰς τὴν πορείαν τῆς ἐπιστήμης ταύτης, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε γνώστης ἐκ τῆς καθόλου μορφώσεως αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ ἰατρικὴ ἦτο κλάδος τῆς γενικῆς ἐκπαιδεύσεως [2], διὰ τοὺς Ἀθηναίους, ἰδίᾳ, ἐφ' ὅσον ἐν τῷ κλεινῷ Ἄστει δὲν ὑπῆρχον ἰατρικαὶ σχολαὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην καὶ πλεῖστοι τῶν ἀσκούντων τὸ ἰατρικὸν ἐπάγγελμα ἐμαθήτευον εἰς πόλεις ὅπου ἤκμαζον αὗται. Δι' αὐτοῦ, λοιπόν, ἡ φιλοσοφία ἐστράφη εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ πλευρᾶς ἠθικῆς καὶ τρόπου ζωῆς, ὡς εἰκονίζεται εἰς τοὺς Διαλόγους τοῦ Πλάτωνος [3].

Πλὴν τῶν ἐκ τῆς γενικῆς παιδείας κτηθεισῶν ἰατρικῶν γνώσεων, ἦτο ἐνήμερος τῆς μαιευτικῆς οἴκοθεν, ἐφ' ὅσον ἡ μήτηρ αὐτοῦ Φαιναρέτη ἤσκει τὸ ἐπάγγελμα τῆς μαίας καὶ μάλιστα ἐπιτυχῶς, ὡς ὁ ἴδιος πληροφορεῖ, ἀποκαλῶν αὐτὴν ἱκανωτάτην καὶ θαρραλέαν [4]. Κατ' αὐτόν, αἱ ἀσκοῦσαι τὴν τέχνην ταύτην πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἔχωσιν ἐγκυμονήσῃ καὶ γεννήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ εὑρίσκωνται εἰς ἡλικίαν καθ' ἣν δὲν δύνανται πλέον νὰ κυοφορήσωσιν, ὥστε νὰ ἔχωσιν ἀποκτήσῃ τὴν δέουσαν πεῖραν. [5] Αἱ ἄτοκοι εἶναι ἀκατάλληλοι ν' ἀσκῶσι τὴν μαιευτικὴν τέχνην, διότι ἡ Ἄρτεμις, εἰς τὴν ὁποίαν, καίτοι παρθένον, ἔλαχεν ὁ κλῆρος νὰ βοηθῇ τὰς ἐπιτόκους, δὲν ἔδωκεν εἰς αὐτὰς τὴν πεῖραν νὰ παρίστανται κατὰ τοὺς τοκετούς [6]. Ἡ θεὰ αὕτη, ἀπὸ ἰατρι-

1. Sarton, G.: Introduction to the History of Science, vol. I, p.p. 89-90. Ed. Carnegie Institution of Washington, 1953.

2. Gordon. B.: Medicine throughout Antiquity, p. 555. Ed. Davis, Philadelphia, 1949.

3. Sigerist, H.: History of Medicine, vol. II, p. 214. Ed. Oxford University Press, 1961.

4. Πλάτων: Ὡς ἐγώ εἰμι υἱὸς μαίας μάλα γενναίας τε καὶ βλοσυρᾶς, Φαιναρέτης; (Θεαίτητος, 149A, Hermann. Ed. Teubneri, Lipsiae, 1859).

5. Πλάτων: Οἶσθα γάρ που ὡς οὐδεμία αὐτῶν ἔτι αὐτὴ κυϊσνομένη τε καὶ τίκτουσα ἄλλαις μαιεύεται, ἀλλ' αἱ ἤδη ἀδύνατον τίκτειν. (Ἔνθ' ἄνωτ., 149B).

6. Πλάτων: Αἰτίαν δέ γε τούτου φασὶν εἶναι τὴν Ἄρτεμιν, ὅτι ἄλοχος οὖσα τὴν λοχείαν εἴληχε. Στερίφαις μὲν οὖν οὐκ ἔδωκε μαιεύεσθαι. (Ἔνθ' ἀνωτ. 149C).

κῆς πλευρᾶς, ἦτο κυρίως προστάτις τῶν τοκετῶν [7], ὑμνουμένη ὡς Λοχεία [8] καί, ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ταύτην, ἀρνουμένη τὸν χαιρετισμὸν εἰς τὰς ἀτόκους [9]. Ἡ Ἄρτεμις, τῶν θνητῶν λεχωΐδων ἀρωγός, διαστέλλεται τῆς Εἰλειθείας, μαίας τῶν θεαινῶν, κληθείσης νὰ βοηθήσῃ τὴν ἐπίτοκον Λητώ, ἐν Δήλῳ, κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἀπόλλωνος [10]. Καὶ συνεχίζει ὁ Σωκράτης ἐν τῷ «Θεαιτήτῳ» λέγων, ὅτι αἱ μαῖαι εἶναι ἱκαναὶ νὰ διαγιγνώσκωσι πρωΐμως τὴν κυοφορίαν, νὰ δίδωσι φάρμακα ἢ ν' ἀπαγγέλλωσιν ἐπῳδάς, πρὸς πρόκλησιν τῶν ὠδίνων καὶ ἀπάλυνσιν αὐτῶν κατὰ βούλησιν, νὰ διευκολύνωσι τὸν τοκετὸν εἰς περιπτώσεις δυστοκίας, νὰ προκαλῶσι διακοπὴν τῆς κυήσεως, ὁσάκις κρίνωσι τοῦτο ἐνδεδειγμένον [11]. Ἐνταῦθα παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὰς μαίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐπετρέπετο νὰ χρησιμοποιῶσι φάρμακα προκλητικὰ τῶν ὠδίνων καὶ ἀνακουφιστικά, ὡς καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν διακοπὴ τῆς κυήσεως, ὁσάκις αὕτη ἐπεβάλλετο. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπαγγελίαν τῶν ἐπῳδῶν, δὲν προέκειτο περὶ ἐξορκισμῶν ἱκεσίας τῶν ἀγαθοποιῶν ὑπερβατικῶν δυνάμεων ἢ ἀποτροπιασμοῦ τῶν κακοποιῶν, ἀλλὰ περὶ ψυχολογικῆς θεραπείας, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Αἱ μαῖαι, ἀκόμη, ἐξεπλήρουν καὶ κοινωνικὸν προορισμόν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς εὐγονικῆς, ὡς αἱ πλέον ἁρμόδιαι καὶ κατάλληλοι διὰ σύναψιν γάμων μεσάζουσαι (προξενήτριαι θὰ ἐλέγομεν σήμερον), διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν ἐκλογῆς τοῦ εὐαρμόστου ζεύγους, ἐγγυωμένου τὴν ἀπόκτησιν τελειοτέρων ἀπογόνων [12]. Ἀλλά, γνωρίζουσαι τ' ἀποτελέσματα τῶν ἀναρμόστων γάμων, καταβάλλουσι πᾶσαν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν γαμβροῦ καὶ νύμφης καί, ἀκολουθοῦσαι αὐστηρῶς εἰς τοὺς κανόνας τῆς παραδεδεγμένης ἠθικῆς, ἀποφεύγουσιν ἐπιμελῶς νὰ δυσφημισθῶσιν ὡς προαγωγοί [13]. Ἡ ἐξύψωσις τοῦ ἐπαγγέλματος, τῆς ἀποστολῆς καὶ τῶν χαρισμάτων τῶν μαιῶν ὑπὸ τοῦ Σωκράτους θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπερβολική, ὡς ἀπορρέουσα ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς ἐκτιμήσεως πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ, λίαν ἐγκρατῆ τῆς μαιευτικῆς τέχνης, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε ταύτισις τῶν Σωκρατικῶν μετὰ

---

7. Jayne, W.: The Healing Gods of Ancient Civilizations, p. 312. Ed. University Bokks, New York, 1962.

8. Ὀρφεύς:..... λοχεία, ὠδίνων ἐπαρωγὲ καὶ ὠδίνων ἀμύητε.
(Ὕμνοι, XXXVI, Tauchnit. Ed. Holtze, 1886).

9. Εὐριπίδης: Οὐδ' Ἄρτεμις λοχία προσφθέγξαιτ' ἂν τὰς ἀτέκνους.
(Ἱκέτιδες, 956-959. Murray, Ed. Clarendon, Oxonii, 1962).

10. Ὁμηρικοὶ Ὕμνοι: Εὔτ' ἐπὶ Δήλου ἔβαινε μογοστόκος Εἰλείθεια,
τὴν τότε δὲ τόκος εἷλε, μενοίνησεν δὲ τεκέσθαι.
(Εἰς Ἀπόλλωνα, 115-116, Allen. Ed. Clarendon, Oxonii, 1959).

11. Πλάτων: Τὰς κυούσας καὶ μὴ γιγνώσκεσθαι μᾶλλον ὑπὸ τῶν μαιῶν ἢ τῶν ἄλλων; Καὶ μὴν καὶ διδοῦσαί γε αἱ μαῖαι φαρμάκια καὶ ἐπᾴδουσαι δύνανται ἐγείρειν τε τὰς ὠδῖνας καὶ μαλθακωτέρας, ἂν βούλωνται, ποιεῖν, καὶ τίκτειν τε δὴ τὰς δυστοκούσας, καὶ ἐάν γε ὅσιον δόξῃ ἀμβλίσκειν; (Ἔνθ' ἀνωτ. 149 CD).

12. Πλάτων: Ὅτι καὶ προμνήστριαί εἰσι δεινόταται, ὡς πάνσοφοι οὖσαι περὶ τοῦ γνῶναι ποίαν χρὴ ποίῳ ἀνδρὶ συνοῦσαν ὡς ἀρίστους παῖδας τίκτειν. (Ἔνθ' ἀνωτ., 149D).

13) Πλάτων: Ἀλλὰ διὰ τὴν ἄδικόν τε καὶ ἄτεχνον ξυναγωγὴν ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ᾗ δὴ προαγωγεία ὄνομα, φεύγουσι καὶ τὴν προμνηστικὴν ἅτε σεμναὶ οὖσαι αἱ μαῖαι, φοβούμεναι μὴ εἰς ἐκείνην τὴν αἰτίαν διὰ ταύτην ἐμπέσωσ ν. (Ἔνθ' ἀνωτ., 150A).

τῶν Πλατωνικῶν ἀπόψεων. Καὶ ὁ Πλάτων δὲν θὰ ἐπήνει τὰς συγχρονούσας αὐτῷ μαίας, διὰ τὰς γνώσεις καὶ τὰς ἠθικὰς αὐτῶν ἀρχάς, ἐὰν δὲν ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὴν πραγματικότητα, συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς ὑπὸ τῶν γυναικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀναπτύξεως καὶ προαγωγῆς τῆς τέχνης τῆς Εἰλειθείας. Καί, ἐπὶ πλέον, αἱ μαῖαι αὗται δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρόδρομοι τῶν σημερινῶν γραφείων συνοικεσίων.

Προκειμένου περὶ ἐπῳδῶν, ἐδιδάχθη ταύτας ὁ Σωκράτης, ὅτε ἔλαβε μέρος εἰς τὴν μάχην τῆς Ποτιδαίας τῷ 432 π.Χ., ὑπό τινος Θρᾳκὸς Ζαλμοξίδου, ὀπαδοῦ τῆς διδασκαλίας τοῦ κατὰ τὸν Θ' π.Χ. αἰῶνα ἀκμάσαντος Ζαλμόξιδος [14], καθ' ἣν ὅπως δὲν πρέπει νὰ ἐπιχειρῇ τις νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἄνευ τῆς κεφαλῆς, οὔτε καὶ τὴν κεφαλὴν ἄνευ τοῦ σώματος, οὕτως οὔτε καὶ τὸ σῶμα ἄνευ τῆς ψυχῆς· τοῦτο εἶναι αἰτία τῆς διαφυγῆς πολλῶν νοσημάτων παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἰατροῖς, ἤτοι ἡ ἄγνοια τοῦ ὅλου, τοῦ ὁποίου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιμεληθῇ τις, αὐτοῦ αὐτοῦ μὴ ἔχοντος καλῶς, εἶναι ἀδύνατον τὸ μέρος νὰ εὐεκτῇ. Διότι πάντα ἐκ τῆς ψυχῆς ὁρμῶνται, καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ εἰς τὸ σῶμα καὶ τὸν ὅλον ἄνθρωπον, καὶ ἐκεῖθεν ἐπιδρῶσιν ὅπως τὰ τῆς κεφαλῆς εἰς τοὺς ὀφθαλμούς· ἀναγκαῖον, λοιπόν, ἐκεῖνο καὶ πρῶτον μάλιστα νὰ θεραπεύῃ τις, διὰ νὰ ἔχωσῃ καλῶς καὶ τὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ τοῦ ἄλλου σώματος μέρη. Νὰ θεραπεύῃ δέ τις τὴν ψυχὴν διά τινων ἐπῳδῶν, συνισταμένων ἐκ λόγων καλῶν, οἱ ὁποῖοι ὡς σωφροσύνη ἐνσταλάζονται εἰς τὰς ψυχάς, τὴν ὑγείαν καὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ ὅλου σώματος προσπορίζουσα. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν περὶ φαρμάκων καὶ ἐπῳδῶν, εἶπεν ὁ Θρᾷξ, μόνον τὸ φάρμακον δὲν θεραπεύει τὸ σῶμα ἄνευ τῆς παροχῆς τῆς δι' ἐπῳδῆς θεραπείας εἰς τὴν ψυχὴν τὸ πρῶτον [15]. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται τοῦ Ζαλμόξιδος καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, τῶν Ζαλμοξιδῶν (κατὰ τὸ τῶν Ἀσκληπιαδῶν, ὀπαδῶν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς ἐπωνυμίας ταύτης λαβούσης εὐρυτέραν ἔννοιαν καὶ ἀφορώσης εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἰατρούς), τῶν ὁποίων ἐν τῷ «Χαρμίδῃ» τοῦ Πλάτωνος διὰ τοῦ Σωκράτους λαμβάνομεν γνῶσιν, εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι ἀπὸ ψυχοσωματικῆς πλευρᾶς. Ἡ ἐπῳδή, ἐκ τῆς μαγείας ἐκκινήσασα καὶ ἀποσκοποῦσα ἀρχικῶς εἰς τὴν ἐπίκλησιν τῶν ἀγαθοποιῶν ἢ τὸν ἀποτροπιασμὸν τῶν κακοποιῶν δαιμόνων, ἀπολήγει εἰς τὴν ψυχοθεραπείαν, ἐπιχειροῦσαν ν' ἀποκτήσῃ σωφροσύνην ἡ ψυχὴ τῶν νοσούντων

---

14. Δάμπασης, Ι.Ν.: Ζάλμοξις, ὁ Θρᾷξ Μυσταγωγὸς καὶ Ἰατρός. «Ἰατρικὰ Χρονικά», 3:4-5, 1964.

15. Πλάτων: Ὥσπερ ὀφθαλμοὺς ἄνευ κεφαλῆς οὐ δεῖ ἐπιχειρεῖν ἰᾶσθαι οὐδὲ κεφαλὴν ἄνευ σώματος, οὕτως οὐδὲ σῶμα ἄνευ ψυχῆς, ἀλλὰ τοῦτο καὶ αἴτιον εἴη τοῦ διαφεύγειν τοὺς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἰατρούς τὰ πολλὰ νοσήματα, ὅτι τὸ ὅλον ἀγνοεῖν οὗ δέοι τὴν ἐπιμέλειαν ποιεῖσθαι, οὗ μὴ καλῶς ἔχοντος ἀδύνατον εἴη τὸ μέρος εὖ ἔχειν. Πάντα γὰρ ἔφη ἐκ τῆς ψυχῆς ὡρμῆσθαι καὶ τὰ κακὰ καὶ τὰ ἀγαθὰ τῷ σώματι καὶ παντὶ τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ ἐκεῖθεν ἐπιρρεῖν ὥσπερ ἐκ τῆς κεφαλῆς περὶ τὰ ὄμματα· δεῖ οὖν ἐκεῖνο καὶ πρῶτον καὶ μάλιστα θεραπεύειν, εἰ μέλει καὶ τὰ τῆς κεφαλῆς καὶ τὰ τοῦ ἄλλου σώματος καλῶς ἔχειν. Θεραπεύεσθαι δὲ τὴν ψυχήν, ἔφη, ἐπῳδαῖς τισι· τὰς δ' ἐπῳδὰς ταύτας τοὺς λόγους εἶναι τοὺς καλούς· ἐκ δὲ τοιούτων τῶν λόγων ἐν ταῖς ψυχαῖς σωφροσύνην ἐγγίγνεσθαι, ἧς ἐγγενομένης καὶ παρούσης ῥάδιον ἤδη εἶναι τὴν ὑγίειαν ἐν τῇ κεφαλῇ καὶ τῷ ἄλλῳ σώματι πορίζειν. Διδάσκων οὖν με τό τε φάρμακον καὶ τὰς ἐπῳδάς, ὅπως, ἔφη, τῷ φαρμάκῳ τούτῳ μηδεὶς σε πείσῃ τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν θεραπεύειν, ὃς ἂν μὴ τὴν ψυχὴν πρῶτον παράσχῃ τῇ ἐπῳδῇ ὑπὸ σοῦ θεραπευθῆναι. (Χαρμίδης, 156Ε-157ΕΒ, Hermann).

καὶ ν' ἀσκηθῇ συναισθηματικῶς πρὸς διατήρησιν τῆς ὑγείας, ἐφ' ὅσον πάντα, ἀγαθὰ καὶ πονηρά, ἐκ ταύτης τῆς ψυχῆς ὡρμήθησαν. Ἡ ψυχὴ προΐσταται τῶν λειτουργιῶν τοῦ σώματος καὶ τὸ φάρμακον μόνον εἶναι ἀνενεργὲς καὶ ἀνωφελές, ἄνευ προηγουμένης χρήσεως ἐπῳδῶν, τῶν καλῶν λόγων, διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς ποθητῆς ψυχικῆς ὑγείας. Τὸ σῶμα εἶναι ἐνιαῖον καί, ἐὰν δὲν μελετήσωμεν καλῶς πῶς ἔχει τοῦτο, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπεύσωμεν τὸ πάσχον μέρος αὐτοῦ. Ὅθεν, πρέπει νὰ γνωρίσωμεν τὸν ἀνθρώπινον ὀργανισμὸν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτοῦ δι' ἐπαγωγῆς τῶν ἐπὶ μέρους εὑρημάτων καὶ δι' ἀναγωγῆς, ἐν συνεχείᾳ, ν' ἀναλύσωμεν τὴν σχέσιν σώματος καὶ ψυχῆς ἔν τε τῇ ὑγείᾳ καὶ τῇ νόσῳ. Καὶ ἡ τοιαύτη ψυχοσωματικὴ διδασκαλία δὲν ἀπέχει τῆς συγχρόνου[16]. Ἐνταῦθα ὁ Σωκράτης, διὰ μὲν τῆς φράσεως «τὰς δ' ἐπῳδὰς ταύτας τοὺς λόγους εἶναι τοὺς καλούς», μεταθέτει ἀπὸ τῆς μαγικῆς ἐμπειρίας, τὴν ὁποίαν δὲν δέχεται, εἰς τὴν θετικὴν ἐνατένισιν τῶν ψυχολογικῶν αἰτημάτων· διὰ δὲ τῆς «πάντα ἐκ τῆς ψυχῆς ὡρμῆσθαι καὶ τὰ κακὰ καὶ τὰ ἀγαθά», ἀφίνει νὰ νοηθῇ ἡ ἐπίδρασις, τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπ' αὐτοῦ αἱ Ὀρφικαὶ καὶ Πυθαγόρειοι δοξασίαι περὶ ψυχικῆς καθάρσεως.

Κατὰ τὴν Ὀρφικο-Πυθαγόρειον ἐσωτερικὴν διδασκαλίαν τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐπλάσθη ἐκ τῆς πνευματικῆς ὑποστάσεως τοῦ θυσιασθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ[17], τοῦ Ζαγρέως Διονύσου, καὶ τῆς τέφρας τῶν κεραυνωθέντων Τιτάνων· ἐξ οὗ καὶ ἡ δυϊκότης κακοῦ καὶ ἀγαθοῦ. Κατὰ συνέπειαν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτοχος ἀθανάτου ψυχῆς, οὐρανίας προελεύσεως, τῆς ὁποίας ἡ πτῶσις ἐν τῇ σαρκικῇ φυλακῇ ἐμπνέει εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐπανεύρῃ τὴν ἀπολεσθεῖσαν πατρίδα καὶ νὰ ἐπανολοκληρωθῇ. Ἀλλ' ἡ ζωὴ θέτει ἐμπόδια ἔναντι τῆς αὐτομάτου λυτρωτικῆς ὁρμῆς τῆς ψυχῆς· ὀδύνη, ταλαιπωρία, μίανσις καὶ αἰσχύνη εἶναι τὰ λύτρα τῆς γηΐνης ἐξορίας αὐτῆς. Ἡ συνεχὴς δὲ πάλη ἐν τῇ ἀναζητήσει τῆς σωτηρίας καὶ ἡ ὑποταγὴ εἰς τὰς ὀρέξεις τῆς κατωτέρας φύσεως τύπτουσι καὶ ρίπτουσι ταύτην ἀπὸ τοῦ φωτὸς εἰς τὴν σκιάν. Καὶ μόνον ἡ κατ' ἐπανάληψιν κάθαρσις εἶναι δυνατὸν ν' ἀπελευθερώσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ φορτίου τῶν ἐλαττωμάτων, ν' ἀποδώσῃ τὸ ἄδολον τῆς προελεύσεως αὐτῆς καὶ ν' ἀναβαπτίσῃ ταύτην εἰς τὰ θεῖα νάματα. Ὑπάρχει, λοιπόν, διπλῆ κάθαρσις πρὸς ἀπαλλαγὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ὕλης, διὰ νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὴν τελειότητα καὶ πλησιάσῃ εἰς τὸν πνευματικὸν κόσμον· ἡ κάθαρσις τοῦ σώματος δι' ἁγνισμῶν καὶ τελετῶν καὶ τῆς ψυχῆς διὰ προσευχῶν καὶ λειτουργιῶν. Οὕτω θὰ ἐλευθερωθῇ τῶν ἐπανειλημμένων μετενσαρκώσεων καὶ θὰ καταστῇ ἀξία ν' ἀτενίσῃ τὸ Διονυσιακὸν φῶς[18]. Ἡ ἐσωτερικὴ διδασκαλία, ἀπὸ πλευρᾶς φιλοσο-

---

16. Δάμπασης, Ι.Ν.: Ἡ Ἰατρικὴ τοῦ Πλάτωνος. «Παρνασσός», 13:4, 1971.

17. Ὁ μύστης Αἰσχύλος ἐλαφρῶς ἀποκαλύπτει τὴν πανθεϊστικὴν ἄποψιν τοῦ ἑνὸς ἐνδοκαὶ ἐξωκοσμικοῦ θεοῦ, ὡς ἐκ τοῦ διασωθέντος ἀποσπάσματος τῶν «Ἡλιάδων» τεκμαίρεται.

Ζεὺς ἐστιν αἰθήρ, Ζεὺς δὲ γῆ, Ζεὺς δ' οὐρανὸς
Ζεὺς τοι τὰ πάντα χ' ὅτι τῶν δ' ὑπέρτερον.

(Kern, O.: Orphicorum Eragmenta, p. 92. Ed. Weidmann, Berolini, 1963).

18. Δάμπασης, Ι.Ν.: Τὰ Ὀρφικο-Πυθαγόρεια Μυστήρια. (Ὁμιλία γενομένη κατὰ τὴν συνεστίασιν τοῦ Φιλικοῦ Ὁμίλου Συμποσίων τῆς 22ας Δεκεμβρίου 1971, Δημοσιεύεται εἰς τὸ περιοδικὸν «Κασταλία»).

φικῆς, ἐγίνετο ἐντὸς τῶν σχολῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος εἰς τοὺς προηγμένους μαθητάς, ἐν ᾧ ἡ ἐξωτερικὴ εἰς τὸ κοινὸν[19]· καὶ ἀπὸ ἐπιστημονικῆς, ἀφορᾷ εἰς τὴν ἄποψιν, καθ' ἣν ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ ἐκλαϊκεύηται, ἀλλὰ νὰ γίνεται γνωστὴ μόνον εἰς περιωρισμένον κύκλον ἱκανῶν, κατόπιν ἐπιλογῆς[20]. Ἀλλ' ἡ καθαρῶς μυητικὴ σημασία τῆς ἐσωτερικότητος (esoterismus) εἶναι ἡ ἀποκάλυψις κεκρυμμένης ἀληθείας, μυστηριακῆς ἐννοίας, μυστικῆς δοξασίας· ἡ ἑρμηνεία, ἀκόμη, τοῦ κόσμου, ἀποκαλυπτομένη ἐν ἐκλεκτῇ ὁμηγύρει, ἀπομεμονωμένῃ τοῦ ἔξω περιβάλλοντος, μακρὰν τοῦ ὄχλου καὶ συχνότατα ἀπὸ τοῦ στόματος εἰς τὸ οὖς[21]. Ἐνταῦθα ἡ ἀπομόνωσις δὲν ἔχει τὴν σημασίαν τῆς φυγῆς, ἀλλὰ τῆς αὐτοσυγκεντρώσεως καὶ τοῦ στοχασμοῦ, ταυτιζομένη μετὰ τῆς σκέψεως τοῦ Στωϊκοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, γράφοντος: «Ὅταν ἀναγκασθῇς ὑπὸ τῶν περιεστηκότων οἱονεὶ διαταραχθῆναι, ταχέως ἐπάνιθι εἰς ἑαυτὸν καὶ μὴ ὑπὲρ τὰ ἀναγκαῖα ἐξίστασο τοῦ ρυθμοῦ· ἔσῃ γὰρ ἐγκρατέστερος τῆς ἁρμονίας τῷ συνεχῶς εἰς αὐτὴν ἐπανέρχεσθαι»[22].

Μετὰ τὴν δίωξιν τῶν Πυθαγορείων ὑπὸ τῶν Κυλωνείων, περὶ τὸ 500 π.Χ. τινὲς τῶν τελευταίων μαθητῶν τῆς σχολῆς κατέφυγον εἰς Βοιωτίαν, ὅπου ὁ Ἐπαμεινώνδας ἐδιδάχθη ὑπ' αὐτῶν· ἄλλοι, πάλιν, μετέβησαν εἰς Ἀθήνας καὶ διέδωσαν τὰς δοξασίας τοῦ διδασκάλου, τῶν ὁποίων ἐγένετο κοινωνὸς καὶ ὁ Σωκράτης ἐκ τῶν πρώτων[23]. Ὁ Πλάτων, μάλιστα, ὅτε εὑρίσκετο εἰς Ἰταλίαν, ἀπέκτησε τὰ ὑπὸ τοῦ Φιλολάου, ἐκ τῶν διασημοτέρων μαθητῶν τοῦ Πυθαγόρα, γραφέντα Πυθαγορικὰ βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων ἠρύσθη τὸ ὑλικὸν πρὸς συγγραφὴν κυρίως τοῦ «Τιμαίου»[24]. Ὁ Πυθαγόρας δὲν ἔγραψεν· αὐτὸς ἔφα, ἔλεγον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ καὶ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἐτηρεῖτο μυστική. Ὅμως, διὰ τῶν Πυθαγορικῶν βιβλίων, τῶν περιελθόντων εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Πλάτωνος, ὁ ὅρκος τῆς σιγῆς παρεβιάσθη καὶ αἱ ἀπόρρητοι δοξασίαι τοῦ Μεγάλου Διδασκάλου ἐκοινολογήθησαν. Ὁ Φιλόλαος, ὅτε μετέβη εἰς Βοιωτίαν, διὰ νὰ ποιήσῃ χοὰς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἐκεῖ καταφυγόντος διδασκάλου αὐτοῦ Λύσιδος, ἐδίδαξε τοὺς Θηβαίους Κέβητα καὶ Σιμμίαν, ὡς πληροφορούμεθα τοῦτο ἐν τῷ «Φαίδωνι»[25], ὅπου καὶ αἱ περὶ ψυχῆς ἀπόψεις αὐτοῦ, τοῦ Φιλολάου, ἀναφέρονται, καθ' ἃς αὕτη εἶναι μεῖξις καὶ ἁρμονία τῶν συστατικῶν

---

19. Οἱ μαθηταὶ τοῦ Πυθαγόρου ἐκαλοῦντο ἐξωτερικοί, οἱ πρὸς μύησιν, καὶ ἐσωτερικοί, οἱ μυηθέντες καὶ ἀκροώμενοι τῶν ὑψηλῶν διδαγμάτων αὐτοῦ ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς μυήσεως, αὐτῶν. (Δάμπασης, Ι.Ν.: Πυθαγόρας, ὁ Ἱδρυτὴς Φιλοσοφικῆς καὶ Ἰατρικῆς Σχολῆς. «Ἑλληνικὴ Ἰατρική», 32:9, 1963).

20. Lalande, A.: Vocabulaire de la Philosophie, p. p. 297-298. Ed. Presses Universitaires de France, Paris, 1951.

21. Rivière, J.: Histoire des Doctrines Esotériques, p. 7. Ed. Payot, Paris, 1950.

22. Αὐρήλιος Μᾶρκος: Εἰς Ἑαυτόν, ΣΤ' 11, Trannoy et Puech. Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1953.

23. Gomperz, T.: The Greek Thinkers, vol. I.p. 101. Tard. Magnus, L. Ed. Murray, London, 1949.

24. Δάμπασης, Ι.Ν.: Φιλόλαος, ὁ Τελευταῖος Πυθαγόρειος Ἰατρός. «Παρνασσός», 4:3, 1962.

25. Πλάτων: Τί δέ, ὦ Κέβης; οὐκ ἀκηκόατε σύ τε καὶ Σιμμίας περὶ τῶν τοιούτων Φιλολάῳ συγγεγονότες; (Φαίδων, 61D, Hermann).

τοῦ σώματος καὶ ἀκολουθεῖ εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὸν θάνατον αὐτοῦ [26]. Ὁ Σωκράτης ὅμως, ἀπαντῶν λέγει: «ὡς μὲν οὐκ ἰσχυρότερον καὶ πολυχρονιώτερον ψυχὴ σώματος, οὐ ξυγχωρῶ τῇ Σιμμίου ἀντιλήψει»[27]· ἀναφερόμενος δ' εἰς τὴν ἐν τῷ Ἅιδῃ τιμωρίαν τῶν ἁμαρτωλῶν, ἀφίνει νὰ ὑπονοηθῇ ἡ περὶ μετενσαρκώσεως ἰδέα καὶ διδάσκει, ὅτι οἱ διὰ τῆς φιλοσοφίας κεκαθαρμένοι θ' ἀπολαμβάνωσι τὸν ἀσώματον βίον εἰς τόπους ὑπερτέρους τῶν γηΐνων. [28] Ἂς σημειωθῇ, ὅτι αἱ περὶ ψυχῆς θεωρίαι τοῦ Φιλολάου, αἱ ἐν τῷ «Φαίδωνι» ἀναφερόμεναι, ἔδωκαν πιθανῶς λαβὴν νὰ θεωρηθῇ ὁ Πλάτων μὴ πιστεύων πάντοτε εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς[29]· καὶ αἱ ἐν τῇ «Ἀπολογίᾳ» φράσεις τοῦ Σωκράτους, ὅτι εὐτυχέστεροι οἱ θανόντες τῶν ζώντων, διότι τοῦ λοιποῦ θὰ εἶναι ἀθάνατοι. ἐὰν τὰ περὶ αὐτοῦ λεγόμενα εἶναι ἀληθῆ [30] καὶ ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζει περὶ τῶν ἐν τῷ Ἅιδῃ, δὲν νομίζει ὅτι ἔμαθε ταῦτα [31], ἐθεωρήθησαν ὡς μὴ ἐμμονὴ τοῦ τελευταίου εἰς τὴν πίστιν τῆς αἰωνίας ζωῆς τῆς ψυχῆς καὶ μὴ ἐπέκτασις τῆς ἀναζητήσεως καὶ ἐρεύνης ἐπὶ πραγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν ἦτο βέβαιος ὅτι ἐγνώριζεν [32]. Ὄντως, ὁ Σωκράτης, ὡς ἐξωτερικός, δὲν ἦτο γνώστης τῆς ἐσωτερικῆς Ὀρφικο-Πυθαγορείου διδασκαλίας [33], καθ' ἥν, ὡς ἐκ τῶν ἐν τάφοις τοῦ Δ' καὶ Γ' π.Χ. αἰῶνος τῶν Θουρίων τῆς Νοτίου Ἰταλίας εὑρεθεισῶν χρυσῶν πλακῶν πληροφορούμεθα, ὁ μύστης, κατερχόμενος εἰς τὸν Ἅιδην, δὲν θὰ πίῃ ἀπὸ τὸ ὕδωρ τῆς πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς λευκῆς κυπαρίσσου εὑρισκομένης πηγῆς τῆς Λήθης, ἀλλὰ τῆς πρὸς τὰ δεξιά, τῆς Μνημοσύνης καὶ εἰς τοὺς φύλακας ταύτης θὰ εἴπῃ: εἶμαι υἱὸς τῆς Γῆς καὶ τοῦ Οὐρανοῦ, οὐρανίου γένους, ἔρχομαι ἐκ τῆς κοινότητος τῶν κεκαθαρμένων εἰς τὰ χθόνια βασίλεια, ἐξέφυγον τοῦ πολυπόνου

---

26. Πλάτων: Κρᾶσιν εἶναι καὶ ἁρμονίαν αὐτῶν τούτων τὴν ψυχὴν ἡμῶν, ἐπειδὰν ταῦτα καλῶς καὶ μετρίως κραθῇ πρὸς ἄλληλα, εἰ οὖν τυγχάνει ἡ ψυχὴ οὖσα ἁρμονία τις, δῆλον ὅτι, ὅταν χαλασθῇ τὸ σῶμα ἡμῶν ἀμέτρως ἢ ἐπιταθῇ ὑπὸ νόσων καὶ ἄλλων κακῶν, τὴν μὲν ψυχὴν ἀνάγκη εὐθὺς ἀπολωλέναι, καίπερ οὖσαν θειοτάτην.... ἐὰν τις ἀξιοῖ κρᾶσιν οὖσαν τὴν ψυχὴν τῶν ἐν τῷ σώματι ἐν τῷ καλουμένῳ θανάτῳ πρώτην ἀπόλλυσθαι. (Ἔνθ' ἀνωτ., 86CD, Hermann).

27. Πλάτων: Ἔνθ' ἀνωτ. 87A, Hermann).

28. Πλάτων: Οὗτοί εἰσιν οἱ τῶν δὲ μὲν τῶν τόπων τῶν ἐν τῇ γῇ ἐλευθερούμενοί τε καὶ ἀπαλλαττόμενοι ὥσπερ δεσμωτηρίων, ἄνω δὲ εἰς τὴν καθαρὰν οἴκησιν ἀφικνούμενοι καὶ ἐπὶ γῆς οἰκιζόμενοι· τούτων δὲ αὐτῶν οἱ φιλοσοφίᾳ ἱκανῶς καθηράμενοι ἄνευ τε σωμάτων ζῶσι τὸ παράπαν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον, καὶ εἰς οἰκήσεις ἔτι τούτων καλλίους ἀφικνοῦνται. (Ἔνθ' ἀνωτ., 114C, Hermann).

29. Rhode, E.: Psyché, p. 481. Trad. Reymond, A. Ed. Payot, Paris, 1928.

30. Πλάτων: Τά τε γὰρ ἄλλα εὐδαιμονέστεροί εἰσιν οἱ ἐκεῖ τῶν ἐνθάδε, καὶ ἤδη τὸν λοιπὸν χρόνον ἀθάνατοί εἰσιν, εἴπερ γε τὰ λεγόμενα ἀληθῆ ἐστιν. (Ἀπολογία, 41C, Hermann).

31. Πλάτων: Ὅτι οὐκ εἰδὼς ἱκανῶς περὶ τῶν ἐν Ἅιδου οὕτω καὶ οἴομαι οὐκ εἰδέναι. (Ἔνθ' ἀνωτ., 29B, Hermann).

32. Rohde, E.: Ibid., p. 480.

33. Καὶ ὁ Πλάτων ἐκ τῶν Πυθαγορικῶν βιβλίων τοῦ Φιλολάου ἐγένετο κοινωνὸς τῶν φυσιολογικῶν κυρίως ἀπόψεων τῆς σχολῆς καὶ οὐχὶ τῶν μυστικῶν τῆς καθαρῶς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας. Κατά τινα μάλιστα ἐκδοχήν, ὁ Φιλόλαος δὲν εἶχε μυηθῆ εἰς τοὺς ἀνωτέρους βαθμοὺς τῶν ἑρμητικῶν μεγάλων διδασκάλων. (Δάμπασης, Ι.Ν.: Φιλόλαος, ὁ Τελευταῖος Πυθαγόρειος Ἰατρός. Ἔνθ' ἀνωτ.).

καὶ πολυμόχθου κύκλου τῶν μετενσαρκώσεων καὶ ἀνήκω εἰς τὸν εὔδαιμον γένος τῶν θεῶν· τότε ὁδηγεῖται πρὸ τῆς θεᾶς τῶν ἐγκάτων, ἥτις ἀπαντᾷ: χαῖρε, διότι ὑπέστης τὴν δοκιμασίαν, τὴν τελευταίαν, ἔγινες ἀπὸ ἄνθρωπος θεός, χαῖρε καὶ πάλιν χαῖρε, πορεύου τὴν ὁδὸν τὴν δεξιὰν πρὸς τοὺς ἱεροὺς λειμῶνας τῆς Περσεφόνης [34]. Καί, ἐν προκειμένῳ, ὁ Πίνδαρος ἀποκαλύπτει τὴν λύτρωσιν τοῦ μύστου ψάλλων:

Ὄλβιος ὅστις ἰδὼν
κεῖν' εἰσ' ὑπὸ χθόν'· οἶδε μὲν βίου τελευτάν,
οἶδεν δὲ διόσδοτον ἀρχάν [35].

Ὁ Σωκράτης εἶναι ἐνήμερος τῆς λειτουργίας τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος, ὡς τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὸν ἄθεον Ἀριστόδημον [36], καὶ θεωρεῖ ταῦτα ὄχι ἔργα τυχαῖα, ἀλλὰ δημιουργήματα θείας προνοίας καὶ ὠφέλιμα. Δι' αὐτὸ οἱ ἄνθρωποι διὰ τῶν ὀφθαλμῶν βλέπουσι τὰ ὁρατὰ καὶ διὰ τῶν ὤτων ἀκούουσι τὰ ἀκουστά· ἐὰν δὲν ὑπῆρχον αἱ ῥῖνες, δὲν θὰ ἐγίνοντο ἀντιληπταὶ αἱ ὀσμαί· ἡ αἴσθησις τῶν γλυκέων καὶ τῶν πικρῶν δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἐν τῷ στόματι ἄνευ τῆς γλώσσης· ἡ προστασία τῆς ὁράσεως διὰ τῶν βλεφάρων ἐπιτελεῖται, ἀναπεταννυμένων ὅταν πρέπει, συγκλειομένων κατὰ τὸν ὕπνον καὶ παρεμποδιζόντων τοὺς ἀνέμους νὰ βλάψωσι τοὺς ὀφθαλμούς· αἱ βλεφαρίδες ἀποτελοῦσι τὸν ἠθμὸν καὶ αἱ ὀφρύες ἀναστέλλουσι τὴν κάθοδον τοῦ ἐρεθιστικοῦ ἱδρῶτος ἐκ τῶν ἄνω· ἡ ἀκοὴ εἶναι δέκτης ὅλων τῶν ἤχων, χωρὶς νὰ ὑπερπληρῶται· οἱ μὲν ἐμπρόσθιοι ὀδόντες προορίζονται νὰ τέμνωσιν, οἱ δὲ γομφίοι νὰ λειαίνωσι τὴν τροφήν· τὸ στόμα εὑρίσκεται πλησίον τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῆς ρινὸς διὰ νὰ δεχθῇ τὰ ἐπιθυμητά, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ὀσφρήσεως· δι' αὐτό, τὰ δυσάρεστα εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀποστρέφονται καὶ ἀποβάλλονται μακρὰν τῶν ὀργάνων τούτων [37].

---

34. Εὑρήσεις δ' Ἀίδαο δόμων ἐπ' ἀριστερὰ κρήνην,
παρ' δ' αὐτῇ λευκὴν ἑστηκυῖαν κυπάρισσον·
ταύτης τῆς κρήνης μηδὲ σχεδὸν ἐμπελάσειας.
Εὑρήσεις δ' ἑτέραν, τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης
ψυχρὸν ὕδωρ προρέον· φύλακες δ' ἐπίπροσθεν ἔασιν.
Εἰπεῖν· «Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος,
αὐτὰρ ἐμοὶ γένος οὐράνιον· τόδε δ' ἴστε καὶ αὐτοί.
Ἔρχομαι ἐκ καθαρῶν, καθαρὰ χθονίων βασίλεια
Καὶ γὰρ ἐγὼ ὑμῶν γένος ὄλβιον εὔχομαι εἶμεν,
κύκλου δ' ἐξέπταν βαρυπενθέος ἀργαλέοιο.
Χαῖρε παθὼν τὸ πάθημα· τόδ' οὔπω πρόσθ' ἐπεπόνθεις·
θεὸς ἐγένου ἐξ ἀνθρώπου·
χαῖρε, χαῖρε, δεξιὰν ὁδοιπορῶν
λειμῶνάς τε ἱεροὺς καὶ ἄλσεα Φερσεφονείας.
(Diels, H.: Fragmente der Vorsokratiker, vol. I, p.p. 15-17. Ed. Weidmann, Berolini, 1951).

35. Fragm. 114. Bergk.

36. Ξενοφῶν: Καταμαθὼν γὰρ αὐτὸν οὔτε θύοντα τοῖς θεοῖς οὔτε μαντικῇ χρώμενον. (Ἀπομνημονεύματα, Α', 1, 4, 2, Marchant. Ed. Clarendon, Oxonii, 1962).

37. Ξενοφῶν: Πρέπει μὲν τὰ ἐπ' ὠφελείᾳ γιγνόμενα γνώμης εἶναι ἔργα. Οὐκοῦν δοκεῖ σοι ὁ ἐξ ἀρχῆς ποιῶν ἀνθρώπους ἐπ' ὠφελείᾳ προσθεῖναι αὐτοῖς δι' ὧν αἰσθάνονται ἕκαστα, ὀφθαλμοὺς μὲν ὥσθ' ὁρᾶν τὰ ὁρατά, ὦτα δὲ ὥστ' ἀκούειν τὰ ἀκουστά; ὀσμῶν γε μήν, εἰ μὴ ῥῖνες προσετέ-

Διὰ τῆς εὐεξίας τοῦ σώματος, διδάσκει, ἀποκτᾶται ἡ εὐψυχία εἰς τοὺς ἀγῶνας, Ὀλυμπιακοὺς καὶ πολεμικούς, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν τὸ ἄτομον διάγει βίον εὐτυχῆ καὶ ἡ πατρὶς δοξάζεται[38]· ἀκόμη, πολλοὶ διαπράττουσι μεγάλα σφάλματα ἐξ αἰτίας μὴ ὑγιοῦς σώματος, διότι ἡ ἐπιλησμοσύνη, ἡ ὀλιγοψυχία, ἡ δυστροπία καὶ ἡ παραφροσύνη, ἀπότοκοι τῆς σωματικῆς καχεξίας, προσβάλλουσι τὴν διάνοιαν καὶ τὰς κτηθείσας γνώσεις ἀποβάλλουσιν, ἐν ᾧ οἱ ὑγιεῖς τὸ σῶμα εἶναι ἀσφαλεῖς καὶ πεφυλαγμένοι τοῦ ἐκ τῆς καχεξίας κινδύνου[39]. Καὶ ἡ ὑγεία τοῦ σώματος ἐπιτυγχάνεται διὰ τῶν γυμναστικῶν ἀσκήσεων καὶ τῆς διαίτης.

Εἰς τοὺς χώρους τῆς σωματικῆς ἀσκήσεως, διὰ τῆς περὶ τὴν ἄθλησιν μερίμνης, ἀποβλεπούσης εἰς τὴν δημιουργίαν ὑγιῶν, καλλιγράμμων καὶ ἰσχυρῶν σωμάτων, συνετελεῖτο ἡ προϊοῦσα ἀνάπτυξις ἀξιολόγων γνώσεων φυσικῆς ἀγωγῆς, φυσιολογίας καὶ διαιτητικῆς, ἐξυπηρετεῖτο ἡ αἰσθητικὴ ἀντίληψις περὶ τοῦ καλοῦ καί, ἀκόμη, ἀνελαμβάνετο ἡ προπαρασκευὴ ἱκανῶν πολιτῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Πατρίδος. Δι' αὐτό, ἡ ἐκ παραλλήλου φροντὶς διὰ τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν σωματικὴν ἀνάπτυξιν διὰ τῶν καταλλήλων ἀσκήσεων ἀπετέλει παράδοσιν παρ' Ἕλλησιν. Ἀπὸ τῆς ἐπικῆς ἐποχῆς, ἀφορώσης εἰς γεγονότα προγενέστερα τοῦ ΙΒ' π.Χ. αἰῶνος, βλέπομεν τοὺς ἥρωας ἀθλουμένους καὶ τὸν πρῶτον τοῦ στίβου εὐγενῆ ἀγῶνα τελούμενον κατὰ τὴν Α' ὀλυμπιάδα, τῷ 776 π.Χ., ὅτε οἱ ἄλκιμοι τοῦ Πανελληνίου ἀνεμετρήθησαν. Τὴν σπουδαίαν, ὅθεν, σημασίαν καὶ χρησιμότητα τῆς γυμναστικῆς κατανοήσαντες, ἵδρυσαν γυμναστήρια καὶ παλαίστρας, ὅπου εἰδικοὶ διδάσκαλοι ἐτέλουν τὸ σημαντικὸν λειτούργημα τῆς φυσικῆς ἐκπαιδεύσεως[40]. Τούτων διασημότεροι ὑπῆρξαν οἱ Ἴκκος ὁ Ταραντῖνος καὶ Ἡρόδικος

θησαν, τὶ ἂν ἡμῖν ὄφελος ἦν; τὶς δ' ἂν αἴσθησις ἦν γλυκέων καὶ δριμέων καὶ πάντων τῶν διὰ στόματος ἡδέων, εἰ μὴ γλῶττα τούτων γνώμων ἐνειργάσθη; πρὸς δὲ τούτοις οὐ δοκεῖ σοι καὶ τάδε προνοίας ἔργοις ἐοικέναι, τὸ ἐπεὶ ἀσθενὴς μὲν ἐστιν ἡ ὄψις, βλεφάροις αὐτὴν θυρῶσαι, ἅ, ὅταν μὲν αὐτῇ χρῆσθαί τι δέῃ, ἀναπετάννυται, ἐν δὲ τῷ ὕπνῳ συγκλείεται, ὡς δ' ἂν μηδὲ ἄνεμοι βλάπτωσιν, ἠθμὸν βλεφαρίδας ἐμφῦσαι, ὀφρύσι τε ἀπογειῶσαι τὰ ὑπὲρ τῶν ὀμμάτων, ὡς μηδ' ὁ ἐκ τῆς κεφαλῆς ἱδρὼς κακουργῇ. τὸ δὲ τὴν ἀκοὴν δέχεσθαι μὲν πάσας φωνάς, ἐμπίμπλασθαι δὲ μήποτε· καὶ τοὺς μὲν πρόσθεν ὀδόντας πᾶσι ζώοις οἵους τέμνειν εἶναι, τοὺς δὲ γομφίους οἵους παρὰ τούτων δοξαζομένους λεαίνειν· καὶ στόμα μέν, δι' οὗ ὧν ἐπιθυμεῖ τὰ ζῶα εἰσπέμπεται, πλησίον ὀφθαλμῶν καὶ ρινῶν καταθεῖναι· ἐπεὶ δὲ τὰ ἀποχωροῦντα δυσχερῆ, ἀποστρέψαι τοὺς τούτων ὀχετοὺς (καὶ ἀπενεγκεῖν) ᾗ δυνατὸν προσωτάτω ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων· ταῦτα οὕτω προνοητικῶς πεπραγμένα ἀπορεῖς πότερα τύχης ἢ γνώμης ἔργα ἐστίν; (Ἔνθ' ἀνωτ., Α', 1, 4, 5-7).

38. Ξενοφῶν: Οὐδὲν γε μᾶλλον τῶν ἐν Ὀλυμπίᾳ μελλόντων ἀγωνίζεσθαι· ἢ δοκεῖ σοι μικρὸς εἶναι ὁ περὶ τῆς ψυχῆς πρὸς τοὺς πολεμίους ἀγών, ὃν Ἀθηναῖοι θύσουσιν, ὅταν τύχωσιν; καὶ μὴν οὐκ ὀλίγοι μὲν διὰ τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν ἀποθνήσκουσί τε ἐν τοῖς πολεμικοῖς κινδύνοις καὶ αἰσχρῶς σῴζονται. (Ἔνθ' ἀνωτ., Γ', 3, 12, 2).

39. Ξενοφῶν: Πολλοὶ μεγάλα σφάλλονται διὰ τὸ μὴ ὑγιαίνειν τὸ σῶμα· καὶ λήθη δὲ καὶ ἀθυμία καὶ δυσκολία καὶ μανία πολλάκις πολλοῖς διὰ τὴν τοῦ σώματος καχεξίαν εἰς τὴν διάνοιαν ἐμπίπτουσιν οὕτως ὥστε καὶ τὰς ἐπιστήμας ἐκβάλλειν· τοῖς δὲ τὰ σώματα εὖ ἔχουσι πολλὴ ἀσφάλεια καὶ οὐδεὶς κίνδυνος διά γε τὴν του σώματος καχεξίαν τοιοῦτόν τι παθεῖν. (Ἔνθ' ἀνωτ., Γ' 3, 12, 7).

40. Δάμπασης, Ι.Ν.: Ἴκκος ὁ Ταραντῖνος καὶ Ἡρόδικος ὁ Σηλυμβριανός, οἱ Διάσημοι Γυμνασταὶ Ἰατροί. «Ἰατρικὰ Χρονικά», 1:6, 1962.

Σηλυμβριανός, περὶ ὧν ὁ Σωκράτης εὐμενῶς ὁμιλεῖ[41]. Ὁ πρῶτος, νικητὴς ἐπὶ πεντάθλῳ κατὰ τὴν 65ην ὀλυμπιάδα, λιτοδίαιτος—ἐξ οὗ καὶ τὸ «Ἴκκου δεῖπνον» ἐπὶ τῶν ἀπερίττως δειπνούντων, ἐπαινεῖται ἐν «Νόμοις» ἐπὶ εὐψυχίᾳ, σωφροσύνῃ καὶ ἄκρα ἐγκρατείᾳ[42]. Ὁ δεύτερος, ἱδρυτὴς τῆς ἰατρικῆς γυμναστικῆς, εἰσήγαγε πρῶτος τὸ σύστημα τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων καὶ ἐπὶ ἀσθενῶν, χρονίως ἰδίᾳ πασχόντων. Κράσεως ἀσθενικῆς ὁ ἴδιος, ἐπίστευσεν εἰς τὴν σκληραγωγίαν τοῦ σώματος ὡς μέσου ἀνακτήσεως τῶν δυνάμεων καὶ ἐφήρμοσεν εἰς ἑαυτὸν τὴν αὐτοῦ μέθοδον μετ' ἐπιτυχίας· ἐκ τοῦ ἰδίου παραδείγματος δ' ὁρμώμενος, συνίστα εἰς τοὺς πάσχοντας τὴν γυμναστικήν, ὡς τὸ πλέον ἀξιόλογον μέσον ἀνακτήσεως τῆς ὑγείας. Αὐτός, παιδεύων τὸ σῶμα καὶ εἰς λιτὴν δίαιταν ἀκολουθῶν, ἔφθασεν εἰς βαθὺ γῆρας[43], ἀποδείξας ἐμπράκτως τὴν ὠφελιμότητα τῆς ἰατρικῆς γυμναστικῆς, καίτοι ἐποιεῖτο κατάχρησιν ταύτης, συνιστῶν τὴν πεζοπορίαν ἀπὸ Ἀθηνῶν μέχρι τῶν τειχῶν τῶν Μεγάρων μετ' ἐπιστροφῆς, ἄνευ διακοπῆς[44]. Ἂς σημειωθῇ, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροδίκου διδαχθεῖσα καὶ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἀποδεκτὴ ὠφελιμότης τοῦ περιπάτου μετὰ τῆς λιτῆς διαίτης ἔχει γενικῶς ἀναγνωρισθῆ ὑπὸ τῆς συγχρόνου ἰατρικῆς, θεωρούσης τὴν ἐφαρμογὴν τῆς τοιαύτης θεωρίας ὡς τὸ λυσιτελέστερον μέσον διατηρήσεως τῆς ὑγείας καὶ ἀποφυγῆς τῶν ἐκ τῆς καθεστηκυίας ζωῆς προκαλουμένων νόσων καὶ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ ἀνεπιθυμήτου προώρου γήρατος.

Ἐν τῷ «Συμποσίῳ» ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἠθικὴ τοῦ Σωκράτους ὑπὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου, ἐπιχειρήσαντος νὰ γοητεύσῃ αὐτὸν κατὰ τὰς κατ' ἐπανάληψιν καὶ κατὰ μόνας συνασκήσεις αὐτῶν, ὅτε ἐδίδετο ἡ εὐκαιρία τῆς ἐπιδείξεως τοῦ ὡραίου σώματος τοῦ δευτέρου[45]. Καὶ ὁ τοιοῦτος θαυμασμὸς τοῦ ἀνδρικοῦ σώματος, ἡ σταθερὰ προσπάθεια τῆς δι' αὐτοῦ ἕλξεως ἄλλου ἀνδρὸς φαίνεται παράδοξος εἰς ἡμᾶς. Ὅμως, ὁ ἀνὴρ δὲν προσεπάθει νὰ γίνῃ ἑλκυστικὸς διὰ πολυτελῶν ἐνδυμάτων καὶ πολυτίμων κοσμημάτων, οὔτε ν' αὐτοθαυμάζηται διὰ ψιμυθίων, ὡς πράττουσιν αἱ γυναῖκες σήμερον. Τότε ἡ τελεία ἁρμονία σώματος καὶ πνεύματος ἐλαμβάνετο κατ'

---

41. Πλάτων: Ἐνίους δέ τινας ᾔσθημαι καὶ γυμναστικήν, οἷον Ἴκκος τε ὁ Ταραντῖνος καὶ νῦν ἔτι ὢν οὐδενὸς ἥττων σοφιστὴς Ἡρόδικος ὁ Σηλυμβριανός. (Πρωταγόρας, 316E., Hermann)·

42. Πλάτων: Καὶ μετὰ τοῦ σωφρονεῖν ἀνδρεῖον ἐν τῇ ψυχῇ κεκτημένος, ὡς λόγος, οὔτε τινὸς πώποτε γυναικὸς ἥψατο οὐδ' αὖ παιδὸς ἐν ὅλῃ τῇ τῆς ἀσκήσεως ἀκμῇ. (Νόμων Η', 840A, Hermann).

43. Πλάτων: Ὅτι τῇ παιδαγωγικῇ τῶν νοσημάτων ταύτῃ τῇ νῦν ἰατρικῇ πρὸ τοῦ Ἀσκληπιάδαι οὐκ ἐχρῶντο, ὥς φασι, πρὶν Ἡρόδικον γενέσθαι. Ἡρόδικος δὲ παιδοτρίβης ὢν καὶ νοσώδης γενόμενος, μίξας γυμναστικὴν ἰατρικῇ, ἀπέκναισε πρῶτον μὲν καὶ μάλιστα ἑαυτόν, ἔπειτ' ἄλλους ὕστερον πολλούς.... ἐν ἀσχολίᾳ τε πάντων ἰατρευόμενος διὰ βίου ἔζη ἀποκναιόμενος, εἴ τι τῆς εἰωθυίας διαίτης ἐκβαίη, δυσθανατῶν δὲ ὑπὸ σοφίας εἰς γῆρας ἀφίκετο. Καλὸν ἄρα τὸ γέρας, ἔφη, τῆς τέχνης ἠνέγκατο. (Πολιτείας Γ', 406AB, Hermann).

44. Πλάτων: Ὥστ' ἐὰν βαδίζων ποιῇ τὸν περίπατον Μεγαράδε, καὶ κατὰ Ἡρόδικον προσβὰς τῷ τείχει πάλιν ἀπίῃς. (Φαῖδρος, 227D, Hermann).

45. Πλάτων: Καὶ ᾤμην αὐτίκα διαλέξεσθαι αὐτὸν μοι ἅπερ ἂν ἐραστὴς παιδικοῖς ἐν ἐρημίᾳ διαλεχθείη, καὶ ἔχαιρον, τούτων δ' οὐ μάλα ἐγίγνετο οὐδέν, ἀλλ' ὥσπερ εἰώθει διαλεχθεὶς ἄν μοι καὶ συνημερεύσας ὤχετο ἀπιών. Μετὰ ταῦτα ξυγγυμνάζεσθαι προὐκαλούμην αὐτὸν καὶ συνεγυμναζόμην, ὡς τι ἐνταῦθα περανῶν. Συνεγυμνάζετο οὖν μοι καὶ προεπάλαιε πολλάκις οὐδενὸς παρόντος. (Συμπόσιον, 217 BC, Hermann).

ἐξοχὴν ὑπ' ὄψει καὶ ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ διατηρηθῇ διὰ συνεχοῦς ἀσκήσεως. Πολὺ ὀλίγαι ἐκ τῶν κομψῶς ἐνδεδυμένων καὶ γοητευτικῆς ἐμφανίσεως γυναικῶν θὰ ἠδύναντο γυμναὶ ν' ἀσκήσωσι γοητείαν, ἀκόμη καὶ αἱ περὶ τὴν ὡραιότητα φροντίζουσαι (καὶ καταφεύγουσαι εἰς τὰ καλούμενα «ἰνστιτοῦτα καλλονῆς») διὰ μέσων τεχνητῶν καὶ ἐπιφανειακῶν. Οἱ Ἕλληνες, νέοι καὶ ὄχι τόσον νέοι, ἠσκοῦντο καθημερινῶς ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἐπαγγελματίου γυμναστοῦ, ὄντος γνώστου τῶν κανόνων τῆς ὑγιεινῆς περισσότερον τοῦ ἰατροῦ. Οὗτος συνίστα ὄχι μόνον τὰς καταλλήλους ἀσκήσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάλογον δίαιταν, ἥτις τότε εἶχε εὐρυτέραν σπουδαιότητα τῆς σημερινῆς. Διὰ τῆς διαίτης ἐξυπακούετο ὁ ὅλος τρόπος τοῦ ζῆν· ἡ σχέσις μεταξὺ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως, ἀσκήσεως καὶ ἀναπαύσεως, ἡ ἐκλογὴ τῆς τροφῆς, ἡ ληπτέα ποσότης ταύτης, ἡ παρακολούθησις τῶν κενώσεων καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι παράγοντες οἱ συνιστῶντες τὴν ζωήν, οἵτινες πρέπει νὰ ἐλέγχωνται εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἄτομον νὰ εἶναι ὄχι μόνον ὑγιές, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρὸν καὶ ὡραῖον [46].

Ἡ ἀπόκτησις καὶ ἐξασφάλισις τῆς ὑγείας, κατὰ τὰς Σωκρατικὰς ἀντιλήψεις, ἀπαιτεῖ, πλὴν τῶν ἀσκήσεων καὶ τῆς διαίτης, ὑγιεινὴν κατοικίαν, δροσερὰν κατὰ τὸ θέρος καὶ θερμὴν κατὰ τὸν χειμῶνα. Εἰς τὰς πρὸς μεσημβρίαν βλεπούσας οἰκίας αἱ ἀκτῖνες τοῦ μὲν χειμερινοῦ ἡλίου φέρονται πρὸς τὰς δωμάτια, τοῦ δὲ θερινοῦ, πορευόμεναι ὑπὲρ τὰς στέγας, παρέχουσι σκιάν. Δι' αὐτό, πρέπει νὰ οἰκοδομῶνται ὑψηλότερα τὰ πρὸς μεσημβρίαν, διὰ νὰ μὴ ἐμποδίζηται ὁ ἥλιος κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ χαμηλότερα τὰ πρὸς βορρᾶν, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ψυχρῶν ἀνέμων [47].

Πλὴν τῶν αἰσθήσεων, δι' ὧν διακρίνομεν ἕκαστον τῶν ὠφελίμων καὶ ἀπολαμβάνομεν πάντων τῶν ἀγαθῶν, ὁ θεὸς ἐνεφύσησεν εἰς ἡμᾶς τὸ λογικόν, δι' οὗ διανοούμεθα καὶ ἐνθυμούμενοι ἐκμανθάνομεν ὅ,τι εἶναι τὸ συμφέρον καὶ πολλὰ διαλογιζόμεθα, διὰ ν' ἀπολαύσωμεν τὰ ἀγαθὰ καὶ ἀπομακρύνωμεν τὰ κακά [48]. Ἐκ τῆς διανοίας ἀπορρέει ἡ μελέτη καὶ μάθησις τῶν διαφόρων τεχνῶν καὶ ἐπιτηδευμάτων, ὡς καὶ ἡ καλὴ χρῆσις αὐτῶν· ἡ «εὐπραξία», προκειμένου περὶ γεωργίας, ἰατρικῆς καὶ πολιτικῆς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὴν ἰατρικήν, θὰ πρέπει ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ν' ἀρχίσωσι τὴν παρακολούθησιν ταύτης οἱ μέλλοντες ἰατροί, διὰ ν' ἀποβῶσιν ἐγκρατεῖς τοῦ ἐπαγγέλματος [49]. Ὄντως, παρ' Ἕλλησιν ἡ ἐπιστήμη αὕτη μετεδίδετο

---

46. Sigerist, H.: Ibid., vol, II, p. 236.

47. Ξενοφῶν: Οὐκοῦν ἡδὺ μὲν θέρους ψυχεινὴν ἔχειν, ἡδὺ δὲ χειμῶνος ἀλεεινήν; ἐπειδὴ δὲ καὶ τοῦτο συμφαῖεν. Οὐκοῦν ἐν ταῖς πρὸς μεσημβρίαν βλεπούσας οἰκίαις τοῦ μὲν χειμῶνος ὁ ἥλιος εἰς τὰς παστάδας ὑπολάμπει, τοῦ δὲ θέρους ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν καὶ τῶν στεγῶν πορευόμενος σκιὰν παρέχει. Οὐκοῦν, εἴ γε καλῶς ἔχει ταῦτα οὕτω γίγνεσθαι, οἰκοδομεῖν δεῖ ὑψηλότερα μὲν τὰ πρὸς μεσημβρίαν, ἵνα ὁ χειμερινὸς ἥλιος μὴ ἀποκλείηται, χθαμαλώτερα δὲ πρὸς ἄρκτον, ἵνα οἱ ψυχροὶ μὴ ἐμπίπτωσιν ἄνεμοι. («Ἐνθ' ἀνωτ., Γ', 3, 8, 9).

48. Ξενοφῶν: Ἐπειδὴ πολλὰ μὲν καλὰ καὶ ὠφέλιμα, διαφέροντα δ' ἀλλήλων ἐστί, προσθεῖναι τοῖς ἀνθρώποις αἰσθήσεις ἁρμοττούσας πρὸς ἕκαστα, δι' ὧν ἀπολαύομεν πάντων τῶν ἀγαθῶν· τὸ δὲ καὶ λογισμὸν ἡμῖν ἐμφῦσαι, ᾧ περὶ ὧν αἰσθανόμεθα λογιζόμενοί τε καὶ μνημονεύοντες καταμανθάνομεν ὅπῃ ἕκαστα συμφέρει, καὶ πολλὰ μηχανώμεθα, δι' ὧν τῶν τε ἀγαθῶν ἀπολαύομεν καὶ τὰ κακὰ ἀλεξόμεθα. (Ἐνθ' ἀνωτ. Δ', 4, 3, 5-10).

49. Πλάτων: Ὥσπερ ἂν εἰ ἐπενόεις παρὰ τὸν σαυτοῦ ὁμώνυμον ἐλθὼν Ἱπποκράτη τὸν Κῷον, τὸν τῶν Ἀσκληπιαδῶν, ἀργύριον τελεῖν ὑπὲρ σαυτοῦ μισθὸν ἐκείνῳ, εἰ τίς σε ἤρετο, εἰπέ μοι,

ἀπὸ πατρὸς εἰς τὰ τέκνα καὶ ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων οἱ «κομψοὶ Ἀσκληπιάδαι», κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Σωκράτους, ἐμυοῦντο εἰς τὰ μυστικὰ ταύτης. Οἱ ἰατροὶ τῶν σχολῶν ἐδίδασκον ἐπὶ πληρωμῇ τοὺς σπουδαστάς, μηδὲ τοῦ Ἱπποκράτους ἐξαιρουμένου, δὲν ἐλάμβανον ὅμως χρήματα ἀπὸ τὰ σπουδάζοντα παρ' αὐτοῖς τέκνα τῶν διδαξάντων αὐτούς [50].

Ἔχομεν ἀνάγκην τῆς ἰατρικῆς ἐπικουρίας ὄχι πρὸς θεραπείαν τραυμάτων ἢ ἐπιδημικῶν νόσων, ἀλλὰ λόγῳ ἀγνοίας καὶ κακῆς συνηθείας τῆς καθ' ὑπερβολὴν πόσεως καὶ ἕξεων βρώσεως, δι' ὧν πληροῦμεν ἑαυτοὺς ὑγρῶν καὶ ἀερίων, ὅπως συμβαίνει εἰς τὰ ἕλη, ἀναγκάζομεν τοὺς ἰατροὺς νὰ εὑρίσκωσιν ὀνόματα τῶν διαφόρων νοσημάτων, ὡς τοῦ κατάρρου καὶ τῆς διατάσεως (τῆς κοιλίας ἐξ ἀερίων— παρὰ τῷ λαῷ «φουσκώματα») [51]. Ἡ θεραπεία τῶν τραυμάτων εἶναι ἐφικτὴ καὶ ἐν ἀπουσίᾳ ἰατροῦ, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Εὐρυπύλου, βοηθηθέντος ὑπὸ τοῦ Πατρόκλου [52]. Ἐνταῦθα ἃς σημειωθῇ, ὅτι ὁ Πάτροκλος ἐδιδάχθη τὰ περὶ παροχῆς βοηθειῶν εἰς τοὺς τραυματίας ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως, μαθητεύσαντος παρὰ τῷ σοφῷ κενταύρῳ Χείρωνι [53]. Ὁ Σωκράτης, λοιπόν, δυσπιστῶν εἰς τὴν ἀποτελεσματικότητα τῶν ἰαμάτων ἐν καιρῷ λοιμοῦ, θεωρεῖ ἀναγκαιοτέραν τὴν γνῶσιν τῶν κανόνων τῆς ὑγιεινῆς διαβιώσεως πρὸς πρόληψιν τῆς ἐμφανίσεως καὶ ἐπεκτάσεως αὐτοῦ. Καὶ διὰ τὴν τραυματιολογίαν, ἰδίᾳ ἐν πολέμῳ, νομίζει, ὅτι, ἐν ἀπουσίᾳ ἰατροῦ, ὁ παρατυχὼν σύντροφος δύναται νὰ βοηθήσῃ τὸν τραυματισθέντα, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ παλαίστρᾳ ἀπέκτησε τὴν τοιαύτην ἐμπειρίαν.

Οὗτος, εἰς τὸν «Πρωταγόραν», ἕνεκα συνωνυμίας τοῦ συνομιλητοῦ, θεωρεῖ παρεμπιπτόντως τὸν Ἱπποκράτην διδάσκοντα τὴν ἰατρικὴν ἐπὶ πληρωμῇ [54]· εἰς τὸν «Φαῖδρον», ὅμως, συζητεῖ τὴν μέθοδον τῆς Ἱπποκρατικῆς φιλοσοφίας, ἀνταποκρινομένην εἰς τὸν «ἀληθῆ λόγον». Κατ' αὐτὴν ὅπως εἶναι ἀδύνατος ἡ κατανόησις τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς ἄνευ τῆς τοῦ κόσμου, οὕτω καὶ ἡ τοῦ σώματος ἄνευ τῆς

μέλλεις τελεῖν, ὦ Ἱππόκρατες, Ἱπποκράτει μισθὸν ὡς τίνι ὄντι; τί ἂν ἀποκρίνω; εἶπον ἄν, ἔφη, ὅτι ὡς ἰατρῷ. Ὡς τὶ γενησόμενος; Ὡς ἰατρός, ἔφη. (Πρωταγόρας, 311C, Hermann).

50. Ἱπποκράτης: Καὶ διδάξειν τὴν τέχνην ταύτην, ἣν χρηίζωσι μανθάνειν, ἄνευ μισθοῦ καὶ ξυγγραφῆς, παραγγελίης τε καὶ ἀκροήσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἁπάσης μαθήσιος μετάδοσιν ποιήσασθαι υἱοῖσι τε ἐμοῖσι καὶ τοῖσι τοῦ ἐμὲ διδάξαντος. (Ὅρκος Littré, E.: Oeuvres Complètes d' Hippocrate, vol. 4, p. 630. Ed. Ballière, Paris, 1844. Ὅρα καὶ Δάμπασην, I.N.: Περὶ τοῦ Ἱπποκρατικοῦ Ὅρκου. «Ἰατρικὰ Χρονικά», 9:82, 1960).

51. Πλάτων: Τὸ δὲ ἰατρικῆς δεῖσθαι, ὅτι μὴ τραυμάτων ἕνεκα ἢ τινων ἐπετείων νοσημάτων ἐπιπεσόντων, ἀλλὰ δι' ἀργίαν τε καὶ δίαιταν οἵαν διήθολμεν ρευμάτων τε καὶ πνευμάτων ὥσπερ λίμνας ἐμπιπλαμένους φύσας τε καὶ κατάρρους νοσήμασιν ὀνόματα τίθεσθαι ἀναγκάζειν τοὺς κομψοὺς Ἀσκληπιάδας. (Πολιτείας Γ', 405D, Hermann).

52. Πλάτων: Τεκμαίρομαι δέ, ὅτι αὐτοῦ οἱ υἱεῖς (τοῦ Ἀσκληπιοῦ) ἐν Τροίᾳ Εὐρυπύλῳ τετρωμένῳ ἐπ' οἶνον Πράμνειον ἅλφιτα πολλὰ ἐπιπασθέντα καὶ τυρὸν ἐπιξυσθέντα, ἃ δὴ δοκεῖ φλεγματώδη εἶναι, οὐκ ἐμέμψαντο τῇ δούσῃ πιεῖν, οὐδὲ Πατρόκλῳ τῷ ἰωμένῳ ἐπετίμησαν. (Ἔνθ' ἀνωτ. 405E-406A).

53. Δάμπασης, I.N.: α') Τὰ Φάρμακα παρ' Ὁμήρῳ. «Ἰατρικὰ Χρονικά», 8:12, 168,9 β') Χείρων, ὁ Κένταυρος Ἰατρός. «Πλάτων», 22:43-44, 1970.

54. Πλάτων: Πρωταγόρας. Ἔνθ' ἀνωτ.

μεθόδου ταύτης· καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ἁπλοῦν ἢ πολυειδὲς ἐν τῇ φύσει, τοῦ πρώτου δέον ν' ἀναζητηθῇ ἡ δύναμις τοῦ ποιεῖν καὶ τοῦ πάσχειν, καὶ τοῦ δευτέρου, ἡ ἀπαρίθμησις τῶν μερῶν καὶ ἡ σχέσις τοῦ ποιεῖν καὶ τοῦ πάσχειν πρὸς ἄλληλα[55]. Οὕτω τίθεται τὸ ἐρώτημα ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τῆς σχέσεως τοῦ ἀτόμου (μικροκόσμου) μετὰ τοῦ σύμπαντος (μακροκόσμου), τοῦ ὀργανισμοῦ μετὰ τοῦ περιβάλλοντος, τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος, τῆς ἑνικότητος μετὰ τῆς πολλαπλότητος ἐν τῇ φύσει, ἐξ ἧς, σχέσεως, ἡ ἁρμονία καὶ ἡ διαταραχή, ἡ ὑγεία καὶ ἡ νόσος· καί, αἱ τοιαῦται ἐνεργειακαὶ καὶ ὀργανισμικαὶ ἀπόψεις εὗρον ἀνταπόκρισιν ἐν τῇ 'Ιπποκρατικῇ μεθόδῳ τοῦ «ἀληθοῦς λόγου»[56]. 'Η φιλοσοφικὴ αὕτη διάθεσις συζητεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Γαληνοῦ, γράφοντος, ὅτι διὰ ν' ἀναδειχθῇ τις ἄξιος τῆς τέχνης τοῦ 'Ιπποκράτους, πρέπει νὰ ἐξεύρῃ τὴν φύσιν τοῦ σώματος, τὰς διαφορὰς τῶν νοσημάτων, τὰς ἐνδείξεις τῶν ἰαμάτων, ν' ἀσκῆται εἰς τὴν «λογικὴν θεωρίαν», νὰ εἶναι φιλόπονος, ἀνώτερος χρημάτων καὶ σώφρων· νὰ κέκτηται, οὕτω, τὰς ἰδιότητας, τὰς ἀνηκούσας εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τῆς ὁποίας μέρη εἶναι «τὸ φυσικὸν καὶ τὸ ἠθικόν»· δι' αὐτό, εἶναι ἀναγκαία ἡ φιλοσοφία εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς ἰατρικῆς καί, εἶναι φανερόν, ὅτι «ὅστις ἂν ἰατρὸς ᾖ, πάντως οὗτός ἐστι καὶ φιλόσοφος»[57]. 'Η 'Ιπποκρατικὴ μέθοδος εἶναι καταφανὴς ἐν τῷ περὶ «'Αρχαίης 'Ιητρικῆς» βιβλίῳ τῆς φερωνύμου συλλογῆς ὅπου ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρει: 'Ιατροί τινες καὶ σοφισταὶ πρεσβεύουν, ὅτι δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀποκτήσῃ γνῶσιν τῆς ἰατρικῆς ὁ ἀγνοῶν τὸ τί εἶναι ἄνθρωπος. 'Αλλὰ πρέπει ν' ἀντιληφθῇ ὁ μέλλων νὰ θεραπεύσῃ τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ἡ ἄποψις αὐτῶν τείνει πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ὅπως προκειμένου περὶ 'Εμπεδοκλέους ἢ ἄλλων, οἱ ὁποῖοι περὶ φύσεως συνέγραψαν, ἔθεσαν τὴν ἀρχὴν τοῦ τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος, πῶς προῆλθε καὶ ὁπόθεν συνέστη. "Ομως ὅσα ἐλέχθησαν ὑπὸ σοφιστοῦ ἢ ἰατροῦ ἢ ἐγράφησαν περὶ φύσεως, ὀλιγώτερον ἁρμόζουσιν εἰς τὴν ἰατρικὴν ἢ τὴν συγγραφικήν, διότι ἡ ἀκριβὴς γνῶσιν περὶ φύσεως δὲν κτᾶται ἄλλοθεν ἢ ἐξ ἰατρικῆς καὶ ταύτην ἀποκτᾷ τις, ὅταν τὴν ἔννοιαν τῆς ἰατρικῆς ὀρθῶς κατανοήσῃ[58]. Συνεπῶς, ἡ σοφι-

---

55. Πλάτων: Εἰ μέλλεις μὴ τριβῇ μόνον καὶ ἐμπειρίᾳ, ἀλλὰ τέχνῃ, τῷ μὲν φάρμακα καὶ τροφὴν προσφέρων ὑγίειαν καὶ ρώμην ἐμποιήσειν.... ψυχῆς οὖν φύσιν ἀξίως λόγου κατανοῆσαι οἴει δυνατὸν εἶναι ἄνευ τῆς τοῦ ὅλου φύσεως; (Σω.). Εἰ μὲν 'Ιπποκράτει γε τῷ τῶν 'Ασκληπιαδῶν δεῖ τι πιθέσθαι, οὐδὲ περὶ σώματος ἄνευ τῆς μεθόδου ταύτης (Φαῖ.). Καλῶς γάρ, ὦ ἑταῖρε, λέγει· χρὴ πρὸς τῷ 'Ιπποκράτει τὸν λόγον ἐξετάζοντα σκοπεῖν, εἰ συμφωνεῖ. Τὸ τοίνυν περὶ φύσεως σκόπει τί ποτε λέγει 'Ιπποκράτης τε καὶ ὁ ἀληθὴς λόγος. "Αρ' οὐχ ὧδε δεῖ διανοεῖσθαι περὶ ὁτουοῦν φύσεως· πρῶτον μέν, ἁπλοῦν ἢ πολυειδὲς ἐστιν, οὗ πέρι βουλησόμεθα εἶναι αὐτοὶ τεχνικοὶ καὶ ἄλλον δυνατοὶ ποιεῖν, ἔπειτα δέ, ἂν μὲν ἁπλοῦν ᾖ, σκοπεῖν τὴν δύναμιν αὐτοῦ, τίνα πρὸς τὶ πέφυκεν εἰς τὸ δρᾶν ἔχον ἢ τίνα εἰς τὸ παθεῖν ὑπὸ τοῦ, ἐὰν πλείω εἴδη ἔχῃ, ταῦτα ἀριθμησάμενους, ὅπερ ἐφ' ἑνός, τοῦτ' ἰδεῖν ἐφ' ἑκάστου, τῷ τὶ ποιεῖν αὐτῷ πέφυκεν ἢ τῷ τὶ παθεῖν ὑπὸ τοῦ; (Φαῖδρος, 270CD, Hermann).

56. Δάμπασης, I.N.: 'Η 'Ιπποκρατικὴ Φιλοσοφία. «Παρνασσός», 13: 1, 1971.

57. Γαληνός: "Οτι "Αριστος 'Ιατρὸς καὶ Φιλόσοφος, τόμ. 1, σσ. 60-61 Kühn. Ed. Chnoblochii, Lipsiae, 1821.

58. 'Ιπποκράτης: Λέγουσι δέ τινες ἰητροὶ καὶ σοφισταί, ὡς οὐκ εἴη δυνατὸν ἰητρικὴν εἰδέναι ὅστις μὴ οἶδεν ὅ τί ἐστιν ἄνθρωπος. 'Αλλὰ τοῦτο δεῖ καταμαθεῖν τὸν μέλλοντα ὀρθῶς θεραπεύειν τοὺς ἀνθρώπους. Τείνει δὲ αὐτοῖς ὁ λόγος ἐς φιλοσοφίην, καθάπερ 'Εμπεδοκλῆς ἢ ἄλλοι οἳ περὶ φύσιος γεγράφασιν ἐξ ἀρχῆς ὃ τί ἐστιν ἄνθρωπος, καὶ ὅπερ ἐγένετο πρῶτον καὶ ὁπόθεν

στικὴ τέχνη, πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τείνουσα καὶ ἀποβλέπουσα εἰς τὴν θεώρησιν τῆς φύσεως τοῦ κόσμου, ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν γνῶσιν διὰ τὴν περαιτέρω μελέτην τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ θεράποντος τῆς ἰατρικῆς τέχνης, ὡς τὴν σημασίαν τοῦ ἀνωτέρω χωρίου ἀπεδώσαμεν[59]. Καὶ εἰς τὸ περὶ «Εὐσχημοσύνης», τῆς αὐτῆς συλλογῆς, προστίθεται: Ἐκ τῶν χαρισμάτων, δι' ὧν πρέπει νὰ κοσμῆται ὁ ἰατρός, μετατίθεται ἡ σοφία εἰς τὴν ἰατρικὴν καὶ ἡ ἰατρικὴ εἰς τὴν σοφίαν, διότι ὁ ἰατρὸς εἶναι «φιλόσοφος ἰσόθεος» καί, ἑπομένως, δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεγάλη μεταξὺ αὐτῶν, ἐφ' ὅσον πάντα τὰ χαρίσματα τῆς σοφίας περικλείονται εἰς τὴν ἰατρικήν[60]. Ἐν τῷ αὐτῷ βιβλίῳ ὁ λόγος περὶ λόγου, ὅστις, ὡς θεωρία, προέρχεται ἐκ τοῦ ὀρθῶς διδαχθέντος ἔργου καὶ τοῦ τεχνικῶς ποιηθέντος ἐκ τοῦ λόγου ἀπορρέοντος, τοῦ δὲ λεχθέντος τεχνικῶς, ἀλλὰ μὴ ποιηθέντος, θεωρουμένου ἀποτόκου ἀτέχνου μεθόδου[61]. Ἰδοὺ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς Ἱπποκρατικῆς μεθόδου τοῦ ἀληθοῦς λόγου· ἁρμονικὸς συνδυασμὸς καὶ ἀλληλοεξάρτησις θεωρίας καὶ πράξεως.

Περαίνοντες, ἃς ἀναφερθῶμεν εἰς τὰς τελευταίας λέξεις τοῦ Σωκράτους, ἐνδεικτικὰς τῆς εὐσεβείας αὐτοῦ: «Τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλ' ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε»[62]. Αὗται ἔδωσαν λαβὴν εἰς συζητήσεις καὶ διαφόρους ἑρμηνείας. Κατὰ μίαν ἐκδοχήν, οἱ λόγοι οὗτοι ἔχουσι τὴν ἔννοιαν εὐχαριστιῶν πρὸς τὸν θεὸν τῆς ὑγείας καὶ τῆς ζωῆς, τὸν παρασχόντα εἰς αὐτὸν βίον μακρὸν καὶ ἀπηλλαγμένον νόσων· ἀλλ' αἱ εὐχαριστίαι αὗται ἀναφέρονται τὴν στιγμὴν τῆς ἀποτόμου ἄρσεως τῆς θείας προστασίας διὰ τοῦ βιαίου θανάτου, δι' αὐτὸ ἐνδέχεται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς εἶδος τι Σωκρατικῆς εἰρωνείας. Κατ' ἄλλην ἐκδοχήν, στηριζομένην ἐπὶ τῆς κατὰ παράδοσιν ἑρμηνείας, ὑποστηρίζεται, ὅτι πρὸς ὀρθὴν ἀπόδοσιν ὀφείλομεν νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν εἶναι μόνον ὁ προστάτης τῆς ὑγείας, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπαναφέρων τοὺς νεκροὺς εἰς τὴν ζωήν, ἀποθανὼν ὁ ἴδιός ποτε ὡς ἄνθρωπος καὶ ἀναστηθεὶς ὡς θεός. Ἐξ ἄλλου, ὡς ἐκ τοῦ ὅλου διαλόγου τοῦ «Φαίδωνος» γίνεται φανερόν, ὁ Σωκράτης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ὀρφικῶν καὶ Πυθαγορείων ἀντιλήψεων πιστεύει ὅτι ἡ ζωὴ ἀποτελεῖ εἶδός τι θανάτου, ἕνεκα τῶν δεσμῶν τῆς ψυχῆς, ἐγκλειομένης ἐντὸς τοῦ σώματος. Ὁ φιλόσοφος διὰ τοῦ φιλοσοφικοῦ βίου παρεσκεύασεν ἑαυτὸν καταλλήλως, ὥστε διὰ τοῦ θανάτου τοῦ σώματος ν' ἀπαλλάξῃ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὴν νόσον τῆς ἐπιγείου ζωῆς, ἥτις τοιουτοτρόπως ἀνακτᾷ τὴν

συνεπάγη. Ἐμὲ τοῦτο μέν, ὅσα τινὶ εἴρηται ἢ σοφιστῇ ἢ ἰητρῷ ἢ γέγραπται περὶ φύσιος, ἧσσον νομίζω τῇ ἰητρικῇ τέχνῃ προσήκειν ἢ τῇ γραφικῇ. Νομίζω δὲ περὶ φύσιος γνῶναί τι σαφὲς οὐδαμόθεν εἶναι ἢ ἐξ ἰητρικῆς· τοῦτο δὲ οἷόν τε καταμαθεῖν, ὅταν αὐτήν τις τὴν ἰητρικὴν ὀρθῶς περιλάβῃ. (Περὶ Ἀρχαίης Ἰητρικῆς, Jones. Hippocrates, vol. I, p. 52. Ed. Harvard University Press, 1962).

59. Δάμπασης, Ι.Ν.: Ἡ Ἱπποκρατικὴ Φιλοσοφία. Ἔνθ' ἀνωτ.

60. Ἱπποκράτης: Μετάγειν τὴν σοφίην ἐς τὴν ἰητρικὴν καὶ τὴν ἰητρικὴν ἐς τὴν σοφίην. Ἰητρὸς γὰρ φιλόσοφος ἰσόθεος· οὐ πολλὴ γὰρ διαφορὴ ἐπὶ τὰ ἕτερα· καὶ γὰρ ἔνι τὰ πρὸς σοφίην ἐν ἰητρικῇ πάντα. (Περὶ Εὐσχημοσύνης, Jones. Ibid., vol. II, p. 286).

61. Ἱπποκράτης: Καλὸν γὰρ ἐκ τοῦ διδαχθέντος ἔργου λόγος· πᾶν γὰρ τὸ ποιηθὲν τεχνικῶς ἐκ λόγου ἀνηνέχθη· τὸ δὲ ρηθὲν τεχνικῶς καὶ μὴ ποιηθὲν δέ, μεθόδου ἀτέχνου δεικτικὸν ἐγεννήθη (Ἔνθ' ἀνωτ., vol. II, p. 24).

62. Πλάτων: Φαίδων, 118Α.

ἐλευθερίαν αὐτῆς διὰ τὴν μεταθανάτιον περίοδον. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ Σωκράτης ἀποθνήσκων ἀπαλλάσσεται τῆς νόσου τοῦ βίου καὶ γίνεται ὑγιής, ἔχων τὴν ψυχὴν κεκαθαρμένην. Διὰ τὴν κάθαρσιν ἀκριβῶς ταύτην καὶ ἀνάκτησιν τῆς ὑγείας τῆς ψυχῆς αὐτοῦ εὐχαριστεῖ τὸν Ἀσκληπιόν[63]. Καὶ ἡ κατὰ παράδοσιν ἑρμηνεία, ἐμπνευσμένη ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διδασκαλίας τῶν Ὀρφικῶν καὶ Πυθαγορείων καὶ ἀπορρέουσα ἐκ τῆς μεταφυσικῆς θεωρήσεως, εἶναι, πράγματι, γοητευτική. Ἂς ἐπανέλθωμεν, ὅμως, εἰς τοὺς ὑστάτους λόγους τοῦ Σωκράτους, ἔχοντας, κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀπόδοσιν, οὕτως: Εἰς τὸν Ἀσκληπιὸν ὀφείλομεν (νὰ θυσιάσωμεν) ἀλέκτορα· ἀλλὰ (τὴν θυσίαν ταύτην) δὲν πρέπει (σύ, ὁ Κρίτων καὶ οἱ φίλοι καὶ μαθηταὶ) ν' ἀμελήσητε ν' ἀποδώσητε. Ἡ εὐχαριστήριος θυσία ἀλέκτορος εἰς τὸν Ἀσκληπιὸν ἦτο συνήθης, μόνη ἢ μετ' ἐπιδορπίων, ὡς καὶ ἐκ «Μίμου» τοῦ Ἡρώνδου πληροφορούμεθα[64]. Γενικῶς εἰς τὸν ἰαματικὸν τοῦτον θεόν, ἀποκαλούμενον λύσιον, ἀλεξίκακον καὶ ἀλεξίμορον, προσεφέροντο χρήματα, ὁμοιώματα ἰαθέντων μελῶν τοῦ σώματος, ἐγχάρακτοι ἀναθηματικαὶ πλάκες καὶ ἀγάλματα ἀκόμη[65]. Ὁ Ἀσκληπιός, ἔξοχος ἰατρὸς παρ' Ὁμήρῳ καὶ νεκροὺς εἰσέτι ἀνιστῶν, ἐλατρεύθη μετὰ τὸν ἐκ κεραυνοῦ θάνατον αὐτοῦ, κατὰ τὰς παλαιοτάτας Αἰγαίας δοξασίας τῆς θεοποιήσεως τῶν κεραυνωθέντων, καὶ ἐν τοῖς ἐπωνύμοις ἱεροῖς, τ' Ἀσκληπιεῖα, θαυμασταὶ θεραπεῖαι ἐπετελοῦντο[66]. Προστάτης τῆς ὑγείας καὶ θεραπεύων τὴν νόσον, ὁ θεὸς οὗτος, δὲν ὑπῆρξε ψυχοπομπός, διὰ νὰ ὁδηγήσῃ τὴν Σωκράτην εἰς τὸν κόσμον τῶν κεκαθαρμένων, εἰς τὰς νήσους τῶν μακάρων, ὅπου αἱ ψυχαὶ τῶν Ὀρφικῶν καὶ Πυθαγορείων μυστῶν ἀπήλαυον τὴν ἀγήρω μακαριότητα ἐν συμποσίῳ ὁσίων ἐστεφανωμέναι[67]. Ὁ Σωκράτης, συνεπῶς, ἐκφράζει ὡς τελευταίαν ἐπιθυμίαν τὴν μεταθανάτιον θυσίαν εἰς τὸν θεὸν τῆς ὑγείας, διότι, βιώσας σωματικῶς ἄνοσος καὶ ἐν ψυχικῇ καθαρότητι, μεταβαίνει, λυτρούμενος τῶν γηΐνων δεσμῶν, εἰς κόσμους καταυγαζομένους ὑπὸ τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς τοῦ Μεγάλου Δημιουργοῦ τοῦ Σύμπαντος.

---

63. Carafides, J: The Last Words of Socrates. «Πλάτων», 23: 45-46, 1971.

64. Ἡρώνδας:.....ἵλεω δεῦτε
τοῦ ἀλέκτορος τοῦδ' ὄντιν' οἰκίης τοίχων
κήρυμα θύω, τἀπίδορπα δέξασθε.

(Μῖμοι. Ἀσκληπιῷ Ἀνατιθεῖσαι καὶ Θυσιάζουσαι, στ. 11-12, σ. 69, Nairn et Laloy. Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1928).

65. Jayne, W.: Ibid., pp. 253, 333.

66. Δάμπασης, I.N.: Ἱστορικαὶ Ἰατρικαὶ Μελέται, τόμ. 2, σσ. 12-15. Ἔκδ. Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, Ἀθῆναι, 1968.

67. Δάμπασης, I.N.: Τὰ Ὀρφικὰ καὶ Πυθαγόρεια Μυστήρια. Ἔνθ' ἀνωτ.